

ЭТЫМАЛАГІЧНЫ НАПРАМАК У НАВУЧАННІ БЕЛАРУСКАЙ АРФАГРАФІІ ВА ЁСТАНОВАХ АГУЛЬнай СЯРЭДНАЙ АДУКАЦЫІ

У артыкуле раскрываецца сутнасць традыцыйных напісанняў у беларускай арфаграфіі, вызначаецца адрозненне традыцыйных напісанняў ад напісанняў, заснаваных на марфалагічным прынцыпе. Разглядаюцца змены ў сучаснай беларускай арфаграфіі, абумоўленыя скарачэннем колькасці традыцыйных напісанняў. Аналізуюцца метадычныя прынцыпы, на якіх грунтуецца этымалагічны напрамак у навучанні беларускай арфаграфіі ва ўстановах агульнай сярэдняй адукацыі. Дзецца тэарэтычнае абгрунтаванне прынцыпу этымалагічнай матывацыі традыцыйных напісанняў, сфармуляванаму аўтарам артыкула.

Ключавыя словы: *навучанне беларускай арфаграфіі, традыцыйныя напісання, этымалагічны напрамак у навучанні арфаграфіі, прынцып этымалагічнай матывацыі традыцыйных напісанняў.*

В статье раскрывается сущность традиционных написаний в белорусской орфографии, определяется отличие традиционных написаний от написаний, основанных на морфологическом принципе. Рассматриваются изменения в современной белорусской орфографии, обусловленные сокращением количества традиционных написаний. Анализируются методические принципы, на которых базируется этимологическое направление в обучении белорусской орфографии в учреждениях общего среднего образования. Дается теоретическое обоснование принципу этимологической мотивации традиционных написаний, сформулированному автором статьи.

Ключевые слова: обучение белорусской орфографии, традиционные написания, этимологическое направление в обучении орфографии, принцип этимологической мотивации традиционных написаний.

Etymological direction in teaching Belarusian orthography in institutions of secondary education

The article reveals the essence of traditional spellings in Belarusian orthography, determines the difference of traditional spelling and the one based on morphological principle. The paper discusses the changes in the modern Belarusian orthography due to reduction in the number of traditional spellings. There is the analysis of the methodological principles on which they base the etymological direction in training Belarusian orthography in institutions of secondary education. The article provides a theoretical justification for the principle of etymological motivation of traditional spellings, formulated by the author.

Keywords: teaching Belarusian orthography, the traditional spelling, etymological direction in teaching spelling, etymological principle of motivation of traditional spelling.

У арфаграфічнай сістэме беларускай мовы традыцыйныя напісанні існуюць як дадатковыя ў адносінах да асноўных прынцыпаў беларускага правапісу – фанетычнага і марфалагічнага. Пад *традыцыйнымі* напісаннямі разумеюць напісанні, якія замацаваны традыцыяй і не адпавядаюць сучаснаму гукавому або марфемнаму складу слова. Напрыклад, у запазычаных словах у ненаціскных складах захоўваецца літара э: *рэклама, ветэран, жэлацін* і інш. (выключэнне з правіла перадачы акання на пісьме, згодна з якім гук [э] ў ненаціскным становішчы чаргуецца з [а] і абазначаецца на пісьме літарай а).

Традыцыйныя напісанні (іх таксама называюць этымалагічнымі, гістарычнымі, бесправерачнымі, ірацыянальнымі) забяспечваюць «неабходную для мовы сувязь часоў, захоўваючы адносную моўную стабільнасць за кошт

рэшткавых з’яў папярэдніх арфаграфічных сістэм» [1, с. 6].

Нярэдка да істотных прымет традыцыйных напісанняў адносяць іх неадпаведнасць сучасным арфаграфічным нормам. Аднак тэзіс аб тым, што традыцыйныя напісанні «не адпавядаюць сучасным нормам пісьма» [2, с. 50; 3, с. 77 і інш.], У.І. Куліковіч лічыць некарэктным, паколькі ён «скіроўвае мысліцельны працэс вучняў і настаўнікаў да вываду: любое няправільнае напісанне і ёсць традыцыйны прынцып... А гэта не адпавядае рэальнасці, бо сутнасць традыцыйнага прынцыпу заключаецца якраз у прызнанні правільнымі, нарматыўнымі напісанні, замацаваныя традыцыяй» [4, с. 182].

Да асаблівасцей традыцыйных напісанняў У.І. Куліковіч адносіць:

- немагчымасць ажыццявіць выбар або праверку літар для абазначэння фанем на аснове непасрэднага вымаўлення (фанетычнага прынцыпу) або шляхам марфалагічных супастаўленняў (марфалагічнага прынцыпу);
- улік этымалогіі канкрэтнага слова або традыцыі пры выбары той ці іншай арфаграмы;
- рэкамендацыі ў працэсе навучання арфаграфіі запамінаць такія напісанні або ў выпадках сумнення карыстацца слоўнікамі [5, с. 22].

Прынята лічыць, што «ў сучасным беларускім літаратурным пісьме традыцыйныя напісанні не маюць пашырэння» [6, с. 175]. Разам з тым да традыцыйных напісанняў у сучаснай беларускай мове належаць:

- літара *е*, якая перадае на пісьме ненаціскны гук [э] пасля мяккіх зычных у словах з неславянскай лексічнай асновай: *апетыт*, *бюлетэнь*, *веранда*;
- літары *е*, *э*, якія перадаюць на пісьме націскны гук [э] пасля губных і *з*, *с*, *н*: *інтэрнэт*, *навела*, *хабанэра*;
- літара *я*, што перадае на пісьме каранёвы этымалагічны гук [а], пры гэтым напісанне яе нельга праверыць: *месяц*, *памяць*, *тысяча*;

- літара у (складовае) у пачатку ўласных назваў: *да Урала, ва Уруччы, на Украіне*;
- мяккі знак у словах *Ілья, Ільіч, Ульяна, Ульянаў, Касьян*;
- перадача на пісьме звонкіх і глухіх зычных перад наступнымі звонкімі і глухімі ў складзе адной марфемы:
 - *с, б, к, з* у каранёвых марфемах слоў *абсалютны, айсберг, вакзал, мозг* і інш.;
 - *с* у суфіксах *-ск-, -ств-*: *таджыкскі, грамадства*;
- парныя па звонкасці / глухасці зычныя ў канцы слова, калі яны не маюць апорных формаў з наступным галосным:
 - літары *ш, ц* у канчатках дзеясловаў: *носіш, колеш, спяваюць*;
 - прыслоўі, якія не маюць роднасных утварэнняў: *занадта, навобмацак, насцеж* [5, с. 22–23].

Акрамя пералічаных, да традыцыйных напісанняў Л.М. Бажэнка адносіць:

- літары *э, а*, што абазначаюць ненаціскныя галосныя ў запазычаных словах пасля літар зацвярдзелых зычных і цвёрдых [д], [т]: *жэтон, рэкорд, адрас, рамонт*;
- літару *е*, якая абазначае ненаціскны галосны [а] пасля мяккіх зычных у першым пераднаціскным складзе ў часціцы *не* і прыназоўніку *без*: *не браў, не думаў, без кніг*;
- літару *е*, якая абазначае ненаціскны галосны ў прыстаўцы *без-* не ў першым складзе перад націскам: *безбароды, бескарысны, беззямельны*;
- літару *і*, што абазначае каранёвы ненаціскны галосны [ы] пасля запазычаных прыставак на зычны і прыставак на *-ж, -ш*: *суперінтэлект, трансіндыйскі, звышімклівы, міжінстытуцкі*;
- літары *д, т* перад мяккім [в'] у прыстаўках *ад-, пад-*, суфіксе *-ств-* і

каранях некаторых слоў: *адвезці, у агенцтве, у Літве*;

- літары *з, с*, якія абазначаюць гукі [з’], [с’] у слабай пазіцыі без моцнага варыянта: *свята, спелы, звіць, зліць* [7, с. 105–106].

Варта адзначыць разыходжанні ў вызначэнні рознымі даследчыкамі адпаведнасці асобных напісанняў пэўным прынцыпам беларускай арфаграфіі. Так, напісанне літары *е* ў прыназоўніку *без* і часціцы *не* Л.І. Сямешка адносіць да марфалагічнага (фанематычнага) прынцыпу беларускага правапісу [8, с. 198]; напісанне літары *і* пасля прыставак на зычны, паводле У.І. Куліковіча, адпавядае марфалагічнаму (фанемна-марфемнаму) прынцыпу [9, с. 166], у той час як Л.М. Бажэнка трактуе названыя напісанні як традыцыйныя. Гэты факт можна растлумачыць тым, што «паміж марфалагічнымі і этымалагічнымі напісаннямі ёсць агульнае: і адны і другія грунтуюцца на структурным аналізе слова» [10, с. 167].

Мы падзяляем пазіцыю расійскага лінгвіста В.Ф. Івановай, якая да традыцыйных напісанняў адносіць «выпадкі, калі фанемы слабых пазіцый не маюць альтэрнантаў у моцнай пазіцыі» [11, с. 158], у сувязі з чым адрозненне традыцыйных напісанняў ад марфалагічных бачыць у тым, што «пры прымяненні марфалагічнага прынцыпу фанемы слабых пазіцый, абапіраючыся на вымаўленне, можна перадаць на пісьме пэўнай літарай, ...літара для абазначэння фанемы слабай пазіцыі на аснове традыцыйнага прынцыпу выбіраецца з набору фаналагічна магчымых літар індывідуальна для кожнага выпадку (часцей за ўсё гэты выбар падае на этымалагічна першасную літару)» [11, с. 160]. Адсюль вынікае, што літара *е* ў прыназоўніку *без* і часціцы *не* пішацца згодна з марфалагічным прынцыпам: *без дна – бэздань, не хоча – нёхаця* (дарэчы, падобнай пазіцыі прытрымліваюцца і аўтары вучэбнага дапаможніка па беларускай мове для 11-га класа [12, с. 65]); правапіс каранёвага *і* пасля прыставак на зычны таксама грунтуецца на марфалагічным прынцыпе: *суперігра – ігры, трансіндыйскі – Індыя*.

Адносна традыцыйнасці як уласцівасці пісьма расійскі лінгвадыдакт

М.С. Раждзественскі адзначаў: «Тое, што даўно ўсталявалася і стала звыклым у правапісе, з вялікай цяжкасцю замяняецца новым, хоць старое стала відавочна нерацыянальным, нелагічным» [10, с. 19]. Прыкладам нерацыянальнасці арфаграфічнай нормы можа служыць замацаванае пастановай Савета Народных Камісараў БССР «Аб зменах і спрашчэнні беларускага правапісу» (1933 г.) захаванне не пад націскам літары *о* ў так званых інтэрнацыянальна-рэвалюцыйных словах: *рэволюцыя, совет, комуна, соцыялізм, пролетарый* і інш. [13, с. 5]. Указаныя выключэнні з правіла перадачы акання на пісьме былі абумоўлены тым, што тагачасны беларускі правапіс грунтаваўся на «прынцыпе пралетарскага інтэрнацыяналізму» [14, с. 66]. Як вядома, «Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі» 1959 г. скасавалі гэта выключэнне з правіла перадачы акання на пісьме, «што яшчэ раз пацвердзіла: у мове не можа прыжыцца нешта наноснае, часовае» [15, с. 14].

Наяўнасць у мове традыцыйных напісанняў тлумачыцца немагчымасцю «ўціснуць жывыя моўныя з’явы, якія да таго ж пастаянна знаходзяцца ў стане развіцця, у жорсткія правапісныя рамкі. Пры гэтым заўсёды быў і будзе пэўны працэнт адступленняў і выключэнняў, што можна лічыць у некаторым сэнсе нават нормай, калі ў цэлым правапіс упарадкаваны і паспяхова выконвае свае грамадскія функцыі» [16, с. 40]. Змены, што адбыліся ў сучасным беларускім правапісе ў сувязі з увядзеннем у дзеянне Закона Рэспублікі Беларусь «Аб Правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі», у значнай меры звязаны са скарачэннем колькасці традыцыйных напісанняў, або выключэнняў з арфаграфічных правіл (табліца 1), што істотна аблягчае навучанне беларускай мове ва ўстановах агульнай сярэдняй адукацыі.

Табліца 1. – Змены ў правапісе некаторых слоў (у адпаведнасці з новай рэдакцыяй «Правіл беларускай арфаграфіі і пунктуацыі»)

Арфаграфічнае правіла	Выключэнні паводле «Правіл беларускай арфаграфіі і	Напісанні паводле «Правіл беларускай арфаграфіі і	Сутнасць змен
-----------------------	--	---	---------------

	пунктуацыі» 1959 г.	пунктуацыі» 2008 г.	
Правапіс галосных <i>о, э, а</i>	<i>адажыо, трыо, сальфеджыо, Токіо і інш.</i>	<i>адажыа, трыа, сальфеджыа, Токіа і інш.</i>	Пашырыўся прынцып перадачы акання пры напісанні запазычаных слоў.
	<i>камп'ютэр, лідэр, фламастэр, шніцэль і інш.</i>	<i>камп'ютар, лідар, фламастар, шніцаль і інш.</i>	
	<i>панель, рэзюме, тунель, экзэмпляр і інш.</i>	<i>панэль, рэзюмэ, тунэль экзэмпляр і інш.</i>	Напісанне літары <i>э ў</i> запазычаных словах адлюстроўвае літаратурнае вымаўленне.
Правапіс галосных <i>е, ё, я</i>	<i>дзеяты, дзесяты, семнаццаць, васемнаццаць, пяцьдзесят, шэсцьдзесят і інш.</i>	<i>дзявяты, дзясяты, сямнаццаць, васямнаццаць, пяцьдзясят, шэсцьдзясят і інш.</i>	Пашырыўся прынцып перадачы якання пры напісанні лічэбнікаў і вытворных ад іх слоў.
Правапіс спалучэнняў галосных у запазычаных словах	<i>Нью-Йорк, Йофе</i>	<i>Нью-Ёрк, Ёфе</i>	Перадача спалучэння <i>йо</i> пад націскам праз <i>ё</i> распаўсюдзілася на ўласныя назвы.
Правапіс галосных у складаных словах	<i>стоградусны, стогадовы, стопрацэнтны, стотысячны і інш.</i>	<i>стаградусны, стагадовы, стапрацэнтны, статысячны і інш.</i>	Уніфікавана напісанне складаных слоў, першай часткай якіх з'яўляецца лічэбнік <i>сто</i> .
Правапіс абрэвіатур	<i>прафком, гарком, газпром, ваенком і інш.</i>	<i>прафкам, гаркам, газпрам, ваенкам і інш.</i>	Напісанне літары <i>а ў</i> другой частцы складанаскарочаных слоў адпавядае сучаснай моўнай практыцы.
Правапіс літар <i>і, ы</i> пасля прыставак	<i>субінспектар, дэзінфармацыя, дэзінтэграцыя, дэзінфіцыраваць і інш.</i>	<i>субынспектар, дэзынфармацыя, дэзынтэграцыя, дэзынфіцыраваць і інш.</i>	З ліку прыставак, пасля якіх захоўваецца літара <i>і</i> , выключаны прыстаўкі <i>суб-</i> і <i>дэз-</i> .
Правапіс некаторых спалучэнняў	<i>кантрасцны, баластны, фарпостны,</i>	<i>кантрасны, баласны, фарпосны,</i>	Перадача на пісьме гістарычнага спалучэння зычных

ЗЫЧНЫХ	<i>кампостны</i> і інш.	<i>кампосны</i> і інш.	<i>стн</i> праз <i>сн</i> у словах іншамоўнага паходжання адпавядае літаратурнаму вымаўленню.
Правапіс прыстаўной і ўстаўной літары <i>в</i>	<i>есаул, есаульскі</i>	<i>есавул, есавульскі</i>	Правапіс устаўной літары <i>в</i> у словах <i>есавул, есавульскі</i> адлюстроўвае асаблівасці сучаснага літаратурнага вымаўлення.
Правапіс у (складовага) і ў (нескладовага)	<i>ва ўніверсітэце, царква ўніяцкая, раўнд, фаўна, клоун</i> і інш.	<i>ва ўніверсітэце, царква ўніяцкая, раўнд, фаўна, клоўн</i> і інш.	Пашырылася напісанне ў (нескладовага) у большасці слоў іншамоўнага паходжання.
Правапіс мяккага знака	<i>цянь-шаньскі, чань-чуньскі</i> і інш.	<i>цянь-шанскі, чань-чунскі</i> і інш.	Уніфікаваны правапіс прыметнікаў з суфіксам <i>-ск-</i> , утвораных ад уласных назваў на <i>-нь</i> .

Такім чынам, каліфікацыя арфаграфічных норм беларускай мовы ажыццяўляецца шляхам змяншэння долі традыцыйных напісанняў. Пры гэтым названыя напісанні, што захаваліся ў мове да нашага часу, ствараюць аб'ектыўныя цяжкасці для адукацыйнай практыкі: правапіс слоў, якія з'яўляюцца выключэннямі з правіл або ў якіх напісанне пэўных літар нельга праверыць, вучням рэкамендуецца вызначаць па слоўніку і запамінаць. Этымалагічны напрамак у навучанні беларускай арфаграфіі ва ўстановах агульнай сярэдняй адукацыі мае на мэце дапамагчы вучням авалодаць традыцыйнымі напісаннямі не шляхам іх запамінання, а на аснове ўсведамлення прычын, якія абумовілі гэтыя напісанні.

На мэтазгоднасць выкарыстання гісторыка-лінгвістычных звестак пры

навучанні рускай мове ўказвалі Ф.І. Буслаеў, Т.К. Данская, А.Д. Дзейкіна, М.В. Ушакоў, А.В. Цекучоў, М.М. Шанскі, Л.У. Шчэрба і інш. У прыватнасці, у пачатку XX стагоддзя расійскі даследчык П.І. Патапаў папярэджаў: «Пакідаць факты без тлумачэнняў значыць забіваць уласцівую дзіцяці дапытлівасць, спараджаць абьякавасць да таго, што назіраецца і вывучаецца» [17, с. 6]. Абгрунтоўваючы эфектыўнасць звароту да этымалогіі слова пры навучанні школьнікаў рускай арфаграфіі, С.І. Львова падкрэслівала, што звесткі пра паходжанне слоў «наглядна паказваюць зменлівы характар мовы ў развіцці і абуджаюць жаданне зірнуць на слова як на часцінку магутнага, жывога, зменлівага арганізма – мовы» [18, с. 10].

Тым не менш гісторыка-лінгвістычны аспект навучання мове ва ўстановах агульнай сярэдняй адукацыі да нашага часу не знайшоў укаранення ў адукацыйнай практыцы. Невыпадкава дапаможнік для настаўнікаў «Гісторыка-лінгвістычны каментарый на ўроках славеснасці» Н.С. Грабеншчыковай пачынаецца словамі: «Гісторыі мовы ў школе не пашанцавала. Калі не лічыць праславутых гістарызмаў і архаізмаў, са школьнага падручніка вучань не атрымае ніякіх гістарычных звестак...» [19, с. 3]. Украінскі вучоны-педагог В.І. Кавалёў вобразна называе этымалогію «Папялушкай методыкі», паколькі «яе звышсціплая прадстаўленасць у школьных праграмах і падручніках яўна не адпавядае яе ж каралеўскім магчымасцям» [20].

Рэалізацыя этымалагічнага напрамку ў навучанні арфаграфіі грунтуецца на агульнаметадычным *гістарычным прынцыпе* (М.Т. Баранаў), або *прынцыпе гістарызму* (Р.Н. Прыступа), згодна з якім мова павінна вывучацца «не як нешта застылае, раз назаўсёды дадзенае, а як з’ява, што гістарычна мяняецца, развіваецца» [21, с. 7]. Аналіз моўных фактаў у гістарычным аспекце дазваляе вучням усвядоміць, што нормы сучаснай літаратурнай мовы, у прыватнасці арфаграфічныя, выпрацаваліся ў выніку развіцця мовы і што гэтыя нормы з цягам часу могуць мяняцца. Так, даючы ацэнку новай рэдакцыі «Правіл беларускай арфаграфіі і пунктуацыі», В.І. Іўчанкаў прыводзіць наступны

прыклад: «Даўно выклікала пытанне, асабліва ў школьнікаў, чаму нельга пісаць ў (у нескладовае) у словах іншамоўнага паходжання. Але калі мы кіруемся ў правапісе фанетычным прынцыпам, то не павінна быць розніцы ў напісанні словазлучэнняў «на ўроку» і «ля універмага». Зараз так і ёсць» [15, с. 15].

Гістарычныя даведкі пра моўныя факты дапамогуць вучням зразумець, што ў арфаграфічным «абліччы» слова нярэдка знаходзіць адбітак гісторыя яго ўзнікнення. Напрыклад, пры вывучэнні тэмы «Зычныя [д] – [дз’], [т] – [ц’], іх вымаўленне і правапіс» (5 клас) школьнікаў можа зацікавіць інфармацыя пра паходжанне слова *тыдзень*: «Слова *тыдзень* утварылася ад стараславянскага словазлучэння: займеннік “ты” і “днь”. У старажытным “ты” быў кароткі і невыразны (рэдукаваны) гук ъ, які ў пэўнай пазіцыі ў мове беларусаў супаў з гукам *ы*. Таму ўзнікла спалучэнне *тый дзень*. Пры ўтварэнні з двух слоў аднаго зычны *й* выпаў, атрымалася *тыдзень*. А літаральна яно абазначае: той самы дзень (праз сем дзён)» [22, с. 35]. Падобныя гістарычныя каментарыі настаўніка, на думку М.Т. Баранава, «фарміруюць навуковы погляд на мову, спрыяюць лепшаму ўсведамленню сутнасці моўных з’яў» [23, с. 137].

Расійскі лінгвадыдакт А.С. Антонова адносіць вышэйзгаданы гістарычны прынцып да прыватнаметадычных прынцыпаў навучання арфаграфіі і адзначае, што ён «дыктуе неабходнасць паказваць змяненне структуры слова або яго паходжанне ў працэсе развіцця мовы» [24, с. 374].

Асноўнымі тыпамі гістарычных змен у структуры слова з’яўляюцца апрошчанне і перараскладанне. Пры *aproшчанні* былая вытворная аснова ўспрымаецца як невытворная: *запалк-а* (гістарычны падзел: *за-пал-к-а*), *падручнік* (гіст.: *пад-руч-н-ік*), *абед* (гіст.: *аб-ед*), *празрыст-ы* (гіст.: *пра-зр-ыст-ы*), *адчай-н-ы* (гіст.: *ад-чай-н-ы*), *студзень* ‘месяц’ (гіст.: *студз-ень*).

Перараскладанне – гэта перамяшчэнне меж марфем у складзе слова, у выніку чаго аснова слова застаецца вытворнай, але гукавы склад марфем становіцца іншым: *парэч-к-і* (гістарычны падзел: *па-рэч-к-і*), *гарлач-ык* (гіст.: *гарл-ач-ык*), *пят-наццаць* (гіст.: *пят-на-ццаць*), *снеда-нн-е* (гіст.: *сн-ед-а-нн-е*),

сукупн-асць (гіст.: *су-куп-н-асць*).

Гістарычныя змены ў марфемнай будове слова прыводзяць да *дээтымалагізацыі* – страты ў свядомасці носьбітаў мовы сэнсавай сувязі слова з утваральнай асновай. Так, у слове *нашчадак* раней вылучаўся карань *-чад-* (як і ў старажытным слове *чадо* ‘дзіця’). З часам сэнсавая сувязь слова *нашчадак* з лексмай *чадо* страцілася, змянілася яго марфемная будова – у сучаснай мове слова *нашчадак* мае невытворную аснову.

Перадумовай дээтымалагізацыі А.М. Каваленка лічыць той факт, што «матыў абавязковы для ўзнікнення назвы, але не абавязковы для яе ўжывання» [25, с. 95], і прыводзіць такія прыклады: *страляюць* зараз з агнястрэльнай зброі, а не толькі стрэламі; *чарніла* можа быць як чорнае, так і сіняе, чырвонае; *бялізна* цяпер бывае рознакаляровай, а не толькі белае [25, с. 93].

Рэканструкцыі матыву ўзнікнення намінацыўнай адзінкі спрыяе *этымалагізацыя*, якая дазваляе выявіць генетычную сувязь пэўнага слова з іншымі лексэмамі і такім чынам правярць напісанне «сумніўнай» літары. Напрыклад, пры вывучэнні тэмы «Глухія, звонкія і санорныя зычныя. Іх вымаўленне і правапіс» (5 клас) настаўнік можа паведаміць вучням пра тое, што слова *сведка* «ўтворана ад караня дзеяслова *ведаць* з дапамогай суфікса *-к-а* і прыстаўкі *с-*, якая перадае ідэю сумеснага дзеяння: той, хто ведае нешта разам, сумесна з іншымі людзьмі» [26, с. 66]. Як вынік, вучні прыйдуць да высновы, што правярць напісанне літары *д* у слове *сведка* можна шляхам падбору праверачнага слова *ведаць*.

Імкненне чалавека разгадаць таямніцы паходжання слоў роднай мовы, устанавіць іх гістарычныя сувязі расійскі лінгвіст Р.В. Вінакур назваў *этымалагічнай рэфлексіяй на слова* [27, с. 423], а С.І. Львова ўказвала на важнасць таго, каб *этымалагічная рэфлексія «дапамагала ў засваенні аднаго з самых складаных раздзелаў школьнага курса – арфаграфіі»* [18, с. 16]. Гэты тэзіс дае падставу сфармуляваць *прынцып этымалагічнай матывацыі традыцыйных напісанняў* пры навучанні беларускай арфаграфіі. Этымалагічная

матывацыя дазваляе перавесці шэраг традыцыйных напісанняў з разраду бесправерачных у разрад напісанняў, што паддаюцца праверцы. Напрыклад, напісанне літары *x* у слове *бухгалтар* тлумачыцца яго ўтварэннем ад нямецкіх *Buch* ‘кніга’ і *halten* ‘весці, трымаць у парадку’ (*бухгалтар* – літаральна *кнігавод*). Правапіс літары *e* ў слове *гербарый* можна абгрунтаваць тым, што гэта лексема запазычана з лацінскай мовы і звязана па сэнсе з аднакаранёвым *herba* ‘трава’.

Этымалагічны спосаб праверкі напісання базіруецца на аднаўленні сэнсавых сувязей паміж генетычна роднаснымі словамі, якія «па розных прычынах могуць змяняцца вельмі значна, а таму паміж імі не адчуваецца цеснай сувязі і агульнасці паходжання і яны ўяўляюцца ўзаемна чужымі і незалежнымі» [10, с. 160]. Так, слова *семінарыя* ‘сярэдня спецыяльная (звычайна духоўная) навучальная ўстанова’, запазычанае з лацінскай мовы, першапачаткова абазначала месца пасадкі, расаднік, а таксама ўжывалася ў пераносным значэнні – ‘школа’. Лацінскае *seminarium* утварылася ад *semen* ‘семя’, адсюль словам *семя* можна праверыць напісанне літары *e* ў слове *семінарыя*.

Этымалагічны аналіз слоў *педаль*, *педыкюр*, *п’едэстал* дазваляе канстатаваць, што ўсе яны паходзяць ад лацінскага кораня *-пед-* ‘нага’: *педаль* у літаральным перакладзе азначае ‘нажны’; *педыкюр* – ‘догляд ног’; *п’едэстал* – ‘месца пад нагамі’. Таму слова *веласіпед* (літаральна ‘хутканогі’), у якім *e* знаходзіцца пад націскам, можна разглядаць як праверачнае для напісання літары *e* ў вышэйназваных словах.

Этымалагічная «роднасць» слоў *педагог*, *педыятр*, *лагaped* тлумачыцца іх утварэннем ад грэчаскага кораня *-пед-* (*paídos*) ‘дзіця’: *педагог* – літаральна ‘той, хто вядзе (выхоўвае) дзяцей’; *педыятр* – ‘той, хто лечыць дзяцей’; *лагaped* – ‘той, хто навучае маўленню’. У гэтым радзе праверачнае слова для напісання літары *e* – *лагaped* (*e* пад націскам).

Прыведзеныя прыклады пацвярджаюць той факт, што лацінскія і

грэчаскія словаўтваральныя элементы «настолькі “жывучыя” ў мовах, што ўжываюцца для ўтварэння найменняў такіх прадметаў, пра якія і не магло ісці гаворкі ў тых далёкія часы, калі мёртвыя мовы былі яшчэ жывымі і дзеяздольнымі» [18, с. 33]. Так, слова *кардыяграма* ўтварылася шляхам складання грэчаскіх слоў *kardia* ‘сэрца’ і *gramma* ‘запіс’; тэрмін *баракамера* паходзіць ад грэчаскіх слоў *baros* ‘цяжар’ і *camera* ‘пакой’.

Сярод марфалагічных прымет слоў іншамоўнага паходжання П.Я. Юргелевіч называе:

- грэчаскія прыстаўкі **а-** ‘без’, ‘не’ (*алагічны*, *амаральны*); **ант-**, **анты-** ‘супраць’ (*антарктычны*, *антыдэмакратычны*); **архі-** ‘звыш’, ‘галоўны’ (*архімільянер*, *архінебяспечны*); **амфі-** ‘навакол’, ‘з двух бакоў’ (*амфітэатр*, *амфібія*);
- лацінскія прыстаўкі **контр-** ‘супраць’ (*контратака*, *контррэвалюцыя*); **рэ-** ‘назад’, ‘зноў’ (*рэпрадукцыя*, *рэканструкцыя*); **дэ-** ‘ад’, ‘назад’ (*дэмабілізацыя*, *дэградацыя*);
- лацінска-грэчаскія прыстаўкі **дыс-** ‘без’, ‘не’, ‘раз’ (*дысгармонія*, *дыспрапорцыя*); **пра-** ‘уперад’, ‘за’, ‘дзеля’ (*прагноз*, *пралог*) і інш. [28, с. 126–127].

Азнаямленне вучняў з названымі словаўтваральнымі сродкамі (разам з тлумачэннем іх значэння) можа адбывацца пры вывучэнні «арфаграфічных» тэм «Вымаўленне і правапіс галосных *о, э, а*» (*рэформа*, *дэмантаж*), «Зычныя [д] – [дз’], [т] – [ц’], іх вымаўленне і правапіс» (*антымікробны*, *дэмакіяж*), «Правапіс прыставак, якія заканчваюцца на зычны» (*дыскамфорт*, *дыскваліфікацыя*), «Правапіс *і, й, ы* пасля прыставак» (*контрыгра*, *контрыдэя*).

Прынцып этымалагічнай матывацыі традыцыйных напісанняў забяспечвае навучанне беларускай арфаграфіі ў дыялогу культур, які можа адбывацца ў двух напрамках:

- «па вертыкалі» (у дыяхранічным аспекце): супастаўляюцца факты сучаснай беларускай мовы і мінулых гістарычных эпох (напрыклад,

прыслоўе *насцеж* утворана ад устарэлага слова *стежь* ‘крук, слуп’; *насцеж* – літаральна ‘на дзвярным круку’);

- «па гарызанталі» (у сінхранічным аспекце): параўноўваюцца факты беларускай і іншых моў (напрыклад, слова *баскетбол* паходзіць ад англійскіх *basket* ‘кошык’ і *ball* ‘мяч’).

Такім чынам, этымалагічны напрамак у навучанні беларускай арфаграфіі ва ўстановах агульнай сярэдняй адукацыі забяспечвае, па-першае, усвядомленае засваенне вучнямі традыцыйных напісанняў на аснове іх этымалагічнай матывацыі; па-другое, вывучэнне моўных з’яў у «гістарычнай перспектыве, у дадзеным выпадку – у рэтраспектыве» [1, с. 5]; па-трэцяе, фарміраванне ў школьнікаў погляду на мову як на сістэму, якая пастаянна развіваецца.

Спіс цытаваных крыніц

1. Боженко, Л.Н. Традиционно-исторические написания в современной орфографической системе и работа над ними в коммуникативном курсе русского языка в школе / Л.Н. Боженко. – Мозырь : МозГПИ им. Н.К. Крупской, 1999. – 69 с.

2. Шуба, П.П. Арфаграфія / П.П. Шуба // Беларуская мова : энцыкл. / пад рэд. А.Я. Міхневіча. – Мінск, 1994. – С. 49–50.

3. Сіўковіч, В.М. Беларуская мова ў пытаннях і адказах : дапаможнік для вучняў старэйшых класаў устаноў, якія забяспечваюць атрыманне агульнай сярэдняй адукацыі, з беларус. і рус. мовамі навучання / В.М. Сіўковіч. – 5-е выд. – Мінск : УніверсалПрэс, 2008. – 592 с.

4. Куліковіч, У.І. Традыцыйны прынцып у сістэме беларускай арфаграфіі (1957–2008 гг.) / У.І. Куліковіч // Міжнародныя Шамякінскія чытанні «Пісьменнік – Асоба – Час» : матэрыялы Міжнар. навук.-практ. канф., Мазыр, 19–20 лістап. 2009 г. / Мазырскі дзярж. пед. ун-т імя І.П. Шамякіна ; рэдкал.: А.У. Сузько [і інш.]. – Мазыр, 2009. – С. 181–183.

5. Куліковіч, У.І. Правілы сучаснай беларускай арфаграфіі : вучэб. дапаможнік / У.І. Куліковіч. – Мінск : Новое знанне, 2011. – 222 с.

6. Сучасная беларуская літаратурная мова. Лексікалогія. Фразеалогія. Лексікаграфія. Фразеаграфія. Фаналогія. Арфаэпія. Графіка і арфаграфія / Э.Д. Блінава [і інш.] ; пад рэд. Ф.М. Янкоўскага. – Мінск : Вышэйшая школа, 1976. – 192 с.

7. Боженко, Л.Н. Современная русская орфография как система в сопоставлении с белорусской орфографией : учеб.-метод. пособие для студентов высших учеб. заведений, обучающихся по специальностям: 1-02 03 02 Русский язык и литература; 1-02 03 04 Русский язык и литература. Дополнительная специальность / Л.Н. Боженко. – Мозырь : УО МГПУ им. И.П. Шамякина, 2011. – 183 с.

8. Сямешка, Л.І. Беларуская мова : вучэб. дапаможнік / Л.І. Сямешка. – Мінск : Сучаснае слова, 1999. – 224 с.

9. Куліковіч, У.І. Фанемна-марфемны прынцып арфаграфіі ў сучаснай беларускай мове / У.І. Куліковіч // Труды БГТУ. История, философия, филология. – 2013. – № 5 (161). – С. 164–167.

10. Рождественский, Н.С. Свойства русского правописания как основа методики его преподавания / Н.С. Рождественский. – М. : Изд-во Акад. пед. наук РСФСР, 1960. – 304 с.

11. Иванова, В.Ф. Принципы русской орфографии / В.Ф. Иванова. – Ленинград : Изд-во Ленингр. ун-та, 1977. – 230 с.

12. Беларуская мова : вучэб. дапаможнік для 11-га класа агульнаадукац. устаноў з беларус. і рус. мовамі навучання / Г.М. Валочка [і інш.]. – Мінск : Нац. ін-т адукацыі, 2010. – 256 с.

13. Правапіс беларускай мовы / Беларус. акадэмія навук, Ін-т мовазнаўства. – Мінск : Выд-ва Беларус. акадэміі навук, 1934 г. – 45 с.

14. Ламцёў, Т.П. Беларуская граматыка: фанетыка і правапіс : навукова-даследчы нарыс / Т.П. Ламцёў. – Мінск : Выд-ва Беларус. акадэміі навук, 1935.

– 72 с.

15. Іўчанкаў, В.І. Беларускі правапіс: традыцыі, пераемнасць і перспектывы. Закон Рэспублікі Беларусь «Аб Правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі» / В.І. Іўчанкаў // Беларуская арфаграфія: здабыткі і перспектывы : матэрыялы рэсп. навук.-практ. канф., прысвеч. 90-годдзю БДУ, Мінск, 20–21 кастр. 2011 г. / Беларус. дзярж. ун-т; рэдкал.: М.І. Свістунова (адк. рэд.) [і інш.]. – Мінск, 2012. – С. 5–17.

16. Гапоненка, І.А. Сучасны беларускі правапіс: праблемы і перспектывы развіцця / І.А. Гапоненка // Філалагічныя навукі: маладыя вучоныя ў пошуку : матэрыялы навук. канф., прысвеч. 80-годдзю Белдзяржуніверсітэта, Мінск, 20 крас. 2001 г. / Беларус. дзярж. ун-т, Беларус. рэсп. фонд фундаментальных даследаванняў ; адк. рэд. С.А. Важнік. – Мінск, 2001. – С. 40–42.

17. Потапов, П.И. К вопросу о введении в курс средней школы истории русского языка (по поводу «Руководства по истории русского языка» Е.С. Истриной) / П. И. Потапов. – Одесса : Техник, 1916. – 26 с.

18. Львова, С.И. Орфография. Этимология на службе орфографии : пособие для учителя / С.И. Львова. – 2-е изд. – М. : Торгово-изд. дом «Русское слово – РС», 2001. – 112 с.

19. Гребенщикова, Н.С. Историко-лингвистический комментарий на уроках словесности : пособие для учителей рус. языка и лит. / Н.С. Гребенщикова. – Минск : Асар, 1998. – 160 с.

20. Ковалев, В.И. Об использовании этимологии на уроках русского языка / В.И. Ковалев // Русский язык : электронная версия журнала [Электронный ресурс]. – 2006. – Режим доступа : <http://rus.1september.ru/article.php?ID=200601401>. – Дата доступа : 15.01.2015.

21. Приступа, Г.Н. Теория и практика урока русского языка : пособие для студентов пед. и филол. специальностей : в 3 ч. / Г.Н. Приступа. – Рязань : Рязанский гос. пед. ин-т им. С.А. Есенина, 1993. – Ч. 1 : Принципы и методы обучения. – 77 с.

22. Шпадарук, І.П. У свеце слоў, з’яў і фактаў / І.П. Шпадарук. – Мінск : Вышэйшая школа, 1995. – 93 с.

23. Методика преподавания русского языка в школе : учебник для студентов высших пед. учеб. заведений / М.Т. Баранов [и др.] ; под ред. М.Т. Баранова. – М. : Изд. центр «Академия», 2001. – 368 с.

24. Антонова, Е.С. Методика преподавания русского языка: коммуникативно-деятельностный подход : учеб. пособие / Е.С. Антонова. – М. : КНОРУС, 2007. – 464 с.

25. Каваленка, А.М. Сутнасць і некаторыя асаблівасці дээтымалагізацыі ў беларускай мове / А.М. Каваленка // Имя и слово : сб. науч. и учеб.-метод. тр. / Брестский гос. ун-т им. А.С. Пушкина, Ин-т нефилологии Естественно-гуманит. ун-та в Седльцах ; под общ. ред. В.И. Сенкевича. – Брест, 2010. – Вып. 3 : Экстенциональные и интенциональные контексты. – С. 89–97.

26. Шпадарук, І.П. Чаму мы так гаворым / І.П. Шпадарук, В.В. Рудакоўскі. – Мінск : Народная асвета, 1985. – 72 с.

27. Винокур, Г.О. Заметки по русскому словообразованию / Г.О. Винокур // Избр. работы по русскому языку. – М., 1959. – С. 419–442.

28. Юргелевіч, П.Я. Курс сучаснай беларускай мовы з гістарычнымі каментарыямі / П.Я. Юргелевіч ; пад рэд. М.С. Яўневіча. – Мінск : Вышэйшая школа, 1974. – 304 с.